LES DONES EN EL TREBALL URBÀ (SEGLES XIV-XV)¹

CORAL CUADRADA
Universitat Rovira i Virgili
(Tarragona)

Totes les dones han de saber filar i cosir: s'ha d'ensenyar a les dones un ofici des de l'infància a fi que, tot aficionant-se a ell, no pensin. Totes les dones han de saber filar i cosir, perquè la que sigui pobre en tindrà necessitat, i la rica apreciarà millor el treball de les altres

Felip de Novara, *Des quatre tenz d'aage d'ome* (segle XIII)

SUMARI

1. Consideracions historiogràfiques.- 2. Cronologia, geografia, fonts.- 3. Possibilitats dels llibres comptables en relació al treball femení. 4. Les dones en l'economia urbana.- 5. Vivències femenines en el món productiu: factor D.- 6. Vivències femenines en el món productiu: factor H.- 7. Mercaderes, venedores, criades, esclaves.- 8. Darreres reflexions.

¹Aquest article ret homenatge a la Dra. Regina Sáinz de la Maza, en el meu record. S'inclou en les activitats de la Xarxa *Dona i Cultura*, finançada per la CIRIT, amb referència 1997XT-00037. La seva realització ha estat possible mercès a diverses estades d'investigació a l'Arxiu Datini de Prato, finançades per la DGICYT, amb referències BE91-351 i URC-16/92, i per la CIRIT, amb referència EE 92/2-248.

1. CONSIDERACIONS HISTORIOGRÀFIQUES

El treball de les dones, contemplat des de la perspectiva de l'evolució historiogràfica del nostre segle, respón al mateix desinterés seguit pels autors i autores, pel que fa a la inclusió de les dones com a subjecte historiable, potser més maltractat encara que altres vessants considerades pròpies del gènere femení. No seria gens distorsionat enunciar que, durant molts anys, existí una veritable absència de memòria, absència que es reflexa clarament en la historiografia, cosa que no significa que les dones tinguessin una presència d'escàs relleu en la vida econòmica de l'edat mitjana, ni en èpoques posteriors. A continuació faré un breu repàs de l'evolució historiogràfica seguida en relació al tema, sense pretendre fer aquí un estat de la qüestió bibliogràfica, ans al contrari, només aportar algunes reflexions².

Podem proposar tres fases: 1. fins als anys 20 del segle XX, els treballs que fan esment al tema són pocs, i quan hi ha referències, més que construcció històrica són curiositats folklòriques; 2. les aportacions més primerenques daten del 62, aquest és l'any que es podria intitular la referència inicial, a l'aparèixer unes actes de la Société Jean Bodin sobre les dones a l'edat mitjana. A partir dels anys 70, en canvi, la situació de precarietat comença lentament a canviar, es publica un número doble dels "Cahiers de Civilisation Médiévale" referent també a les dones, on hi ha diversos treballs, però cap relatiu al món laboral; i 3. serà sobretot a les darreries dels 80 quan podem comptar amb més atenció a l'argument que ens ocupa, tant a casa nostra com a la resta de la península, a França, Anglaterra, Itàlia, Alemanya o Estats Units. Una mostra interessant fou la vintena "Settimana di Studi" de l'Institut Internacional Francesco Datini a Prato, amb el títol "La donna nell'economia, secc. XIII-XVIII"³, tanmateix les comunicacions presentades de l'època medieval foren un percentatge mínim del total; això fa que aquest sigui un tema on resten encara molts buits i

²Fer-ho així respón tant sols a no voler carregar l'article de cites bibliogràfiques, que allargarien desmesuradament l'espai concedit a aquesta contribució. Per a ampliar les meves consideracions, cfr. M. RIVERA, *Corrientes historiográficas en el análisis de la presencia de las mujeres en la historia*, "Langaia", 12 (1988), pp. 7-12; IDEM, *La historiografía de mujeres en la Europa medieval*, "Historia Social", 4 (1989), pp. 137-147. Per a Itàlia, M.G. MUZZARELLI; P. GALETTI; B. ANDREOLLI (a cura di), *Donne e lavoro nell'Italia medievale*, Torí, Rosenberg & Sellier, 1991. Per a França, M. BALARD, *Bibliographie de l'Histoire Médiévale en France (1965-1990)*, París, Publications de la Sorbonne, 1992. Pel món anglo-saxó, B.A. HANAWALT, *Women and work in Preindustrial Europe*, Bloomington: Indiana University Press, 1986.

³A cura di Simonetta CAVACIOCCHI, Florència, Le Monnier, 1990.

bastant desconeixement; sabem, sí, que les dones treballaven, però ens manquen estudis en profunditat que ens diguin com, en quina intensitat, de quines formes, en quines circumstàncies.

La historiografia actual, rica en estudis de dones medievals, ha donat un pas endavant absolutament notable, en especial en els últims anys. Això no obstant, les preferències es situen en les recerques en la tradició jurídica de les dones i, especialment, la posició de la dona dins del matrimoni, el paper del dot i la transmissió de l'herència i el patrimoni; o les dones singulars: místiques, aristòcrates, pensadores, (recordem, a tall d'exemple, les investigacions realitzades sobre Isabel de Villena, Duoda o Christine de Pizan), dones cultes i, per tant, les que han deixat rastre. En general, els interessos, encara ara, es mouen entorn als estudis de dones en la política, cultura, literatura o marginació. Més rars són els treballs sobre el món laboral, malgrat comptar amb algunes aportacions d'importància notable. En aquest darrer cas, que és el que em preocupa, les anàlisis es centren en la interpretació de material d'arxiu, sobretot dels manuals notariaus⁴; o en notícies fornides per documentació oficial, com poden ser col·leccions de costums, furs, constitucions, ordinacions municipals. La meua proposta tracta d'ampliar l'ús de les fonts, emprant les comptables, per a trobar una altra imatge de les dones treballadores a la baixa edat mitjana.

2. CRONOLOGIA, GEOGRAFIA, FONTS

La recerca s'ha efectuat a l'Arxiu Datini de Prato i, per aquesta raó, els anys analitzats abasten el període comprès entre 1343-1416. S'ha tractat de comparar la situació de les dones a diverses ciutats comercials: Avinyó, Gènova, Florència, Pisa, Barcelona, Mallorca i València, tots ells centres neuràlgics del sistema d'hisendes de Francesco di Marco⁵, alhora que

⁴P. IRADIEL, *Familia y función económica de la mujer en actividades no agrarias*, a "La condición de la mujer en la Edad Media. Coloquio Hispano-Francés", Madrid, Casa de Velázquez-Universidad Complutense, 1986, pp. 223-259.

⁵Una explicació més detallada de les activitats de Francesco di Marco Datini a C. CUADRADA; M.D. LÓPEZ, "Comercio atlántico y operadores económicos castellanos en el Mediterráneo: Mallorca en la Baja Edad Media", a H. CASADO (ed), *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*, Burgos, Diputación, 1995, 115-154; C. CUADRADA; A. ORLANDI, *Ports, tràfics, vaixells, productes: italians i catalans a la Mediterrània baixmedieval*, "Anuario de Estudios Medievales", 24 (1994), pp. 3-48; C. CUADRADA, *Volèn instroir e informar los mercaders, aquells qui d'aquest art de mercaderia*

principals nuclis del comerç mediterrani occidental a l'època. El rol d'Avinyó esdevé d'una importància excepcional, donat que era seu de la cort pontifícia i mercat de concentració i distribució cap el regne de França, a més d'efectuar també la penetració directa vers la península ibèrica. Allà, durant vint anys (1343-1363), el mercader de Prato gaudí de botigues per a la venda al detall. Hom pot comprovar l'arribada dels productes, l'estada al centre de venda i la posterior venda als consumidors. L'aprovisionament és important, perquè els productes havien de patir una evolució, portada a terme per artesans i artesanes; en altres paraules: les matèries primeres s'havien d'elaborar segons les exigències del mercat local al qual anirien amb posterioritat. Les mercaderies —com s'anomenen a la documentació— comprenen tots els sectors productius: metalls, teixits, pells, articles de fusta i de vidre.

En relació a les possibilitats que comporta l'ús de les fonts datinianes⁶, he de ressaltar, en primer lloc, que ens trobem en dos tipus bàsics de fonts: el *carteggio*, o sigui, la correspondència comercial; i la comptabilitat, la qual compta, en el seu cas, també amb una tipologia doble de registres: els *libri mastri* on s'avalua el resultat de l'exercici anual mitjançant el sistema de la partida doble; i els *memoriali*, els quals contenen, amb gran detall, tots els deutes i els crèdits propis de les operacions canviàries. Són comptes personals oberts a una persona en particular, és a dir, són el reflexe de les relacions efectuades amb clients, menestrals, depenents, o productors que tenen algun tracte amb l'empresa. Entre els clients i els proveïdors, per tant, surt a la llum tot el que fa referència a la compra de primeres matèries, així com les eines necessàries per a les diferents fases del sistema productiu. Això significa que els *memoriali* són particularment importants per dues raons, tant per l'aspecte quantitatiu com pel seu contingut, permetent una valoració no només des de la òptica descriptiva, sinó també quantitativa.

El compte típic dels manuals de comptabilitat s'obre amb la indicació del subjecte, seguint la fórmula del deu i de l'haver; en el *dare* s'anoten els diners anticipats, els préstecs en numerari i les compres de la companyia —matèries primeres, matèries accessòries, instruments de treball i mercade-

volen usar, "Revista d'Història Medieval", 5 (1994), pp. 107-130; C. CUADRADA, *Del català del Tres-cents i d'altres dialectes*, "Revista de Catalunya", 62 (1992), pp. 62-79.

⁶F. MELIS, *Documenti per la Storia Economica dei secoli XIII-XVI*, Florència, Leo S. Olschki, 1972.

ries diverses—; en l'*avere* els pagaments en diners, els girs canviaris, o els crèdits concedits pel treball realitzat, especificant *per razione di...*; incloent-hi el nom de la persona, l'ofici, la localitat de procedència i, a voltes, el lloc on desenvolupa el seu treball si és diferent del qual viu.

Revisant el conjunt de la comptabilitat datiniana ens trobem davant de 39 registres d'Avinyó pel període de 1343-1416, amb poques llacunes, d'un total de 30.837 comptes n'hi ha 1.230 destinats a dones (3,98%). Pel que fa als *memoriali* dels 84 registres confeccionats entre 1363-1416, d'un total de 92.890 comptes n'hi ha 1.890 destinats a dones (2,03%). La gran quantitat de dades, sens dubte, permet el càlcul estadístic i, malgrat que els percentatges femenins no són massa rellevants envers els masculins, el nombre de dones comptabilitzades (3.120) per a un marc temporal de 73 anys no és quelcom a menysprear.

3. POSSIBILITATS DELS LLIBRES COMPTABLES EN RELACIÓ AL TREBALL FEMENÍ

De les notícies obtingudes a través dels llibres comptables es pot fer, d'antuvi, una anàlisi onomàstica. El nom més extès en les localitats franceses, italianes i catalanes és el de Caterina. A continuació, sorgeix la qüestió dels apel·latius: a Avinyó totes les dones venen precedides del tractament de *dona*; a Gènova, *madona*; a Florència, Prato i Pisa *mona*, però cal destacar que quasi la majoria de florentines es citen només amb el nom, sense tracte especial, o sigui, només amb el nom propi; a Barcelona i Mallorca *madona*, mentre les esclaves van precedides del *la*; a València (1380) trobo *madona*, però més tard *dona*. Una cosa diferencial catalana és la feminització dels noms i cognoms del marit, fet que no es constata ni a França ni a Itàlia als registres considerats. Això em porta a hipotitzar sobre una possible jerarquia de tracte a les terres catalanes, no corresposta en altres indrets, segons l'estatus social femení, de *ma* a *na* a *la* o a *res*, abans del nom propi, de ben segur que indica un simbolisme que caldrà anar esbrinant en estudis posteriors.

De les dades fornides veiem igualment l'estat civil de les dones registrades, car així s'escriu: filles, germanes, esposes, vídues. En relació a les darreres, cal constatar que les vídues implicades en el món laboral a estudi aporten els percentatges següents: Avinyó, el 16,43%; Florència, el 31%; Mallorca, el 5%; Barcelona, el 2%; València, el 10%, mentre a Prato

no se n'hi troba cap. També surt a la superfície l'activitat que elles desenvolupaven (*cusce le camice...*) i la situació social de cadascuna. En resum, dades prou suficients per a ser capaç de reconstruir la vida i les vivències econòmiques de moltes d'aquestes treballadores.

La reconstrucció de les vivències seria possible a tots els nivells, avaluant: 1. la capacitat econòmica de les dones en relació a endeutar-se⁷ sobre la compra dels teixits, eines de treball, productes alimentaris —cereals, vi— o altres mercaderies, a les despeses que contemplen les domèstiques, les personals o les legals, derivades de les necessitats d'accedir a notaris, procuradors o advocats. 2. Les possibilitats financeres de les dones, pel que fa a les dilacions en els pagaments de crèdits, fet que pot tenir lloc si la dona en qüestió es troba immersa en una activitat productiva (en aquest cas, es pot igualment establir el sector productiu, el temps o durada de l'elaboració, els costos i les tècniques).

4. LES DONES EN L'ECONOMIA URBANA

De les informacions extretes, veiem com, en línies generals, la presència femenina en el món productiu baixmedieval és predominant al sector metalúrgic a Avinyó, en el tèxtil (fustany) a Florència i filadores a Prato, mentre a les capitals catalanes apareixen mercaderes, dones dedicades al comerç al detall i esclaves; per últim, a Gènova les referències ens indiquen compradores de gra. De tota manera, cal tenir present que aquestes notícies no són ni pretenen gaudir d'un caràcter d'enunciat generalista i aplicable de forma absoluta, ans al contrari. Soc ben conscient dels condicionants que suposa l'ús d'una sola font per a establir les presències, filtrades només de la documentació d'un sol mercader, això significa que el panorama presentat aquí, limitat per la seva particular naturalesa, podria veure's engrandit considerablement si haguessin sobreviscut molts altres arxius de les companyies mercantils catalanes, italianes o franceses de l'època.

Si volem considerar el rol de les dones al sector metalúrgic, s'ha d'aclarir que elles es troben en paral·lelisme amb les tasques realitzades pels homes, sense distinció de sexes. El modus de producció es basa en la mà

⁷Vol dir demanar un préstec al mercader en qualitat d'un crèdit per al consum.

d'obra manual, assalariada, sense màquines. Malgrat que la història de les manufactures no és quelcom nou, ans prou estudiat, sobretot pel que fa a les indústries tèxtils —llana, cotó o seda—, les premises d'anàlisi històrica emprades no són vàlides per a la metal·lúrgia. El modus de producció metal·lúrgic es desenvolupa en el si de l'obrador, l'artesà/ana té en propietat els instruments de treball. En el cas en què la propietat de les primeres matèries sigui del consumidor, el model és el següent, anomenat propi: menestral amb autonomia econòmica absoluta, continua i amb relació estreta amb el mercat. En el cas que la propietat sigui de l'artesà, el model esdevé impropï, car la connexió amb el mercat passa per l'intermediari, el mercader.

En el sector de la llana l'estructura és descentralitzada, els instruments de treball i la propietat de les primeres matèries són de les empreses. En el sector del cotó també apareix una estructura similar, descentralitzada, amb unitats productives externes, mentre les eines són del mestre o dels empresaris. Per contra, en el sector metal·lúrgic, la situació es mostra molt més complexa: existeixen menestrals amb utilatge en propietat (artesanat propi); menestrals amb utilatge del mercader (menestrals impropis); i també menestrals assalariats. En síntesi, es donen dues situacions-límit: 1. l'artesà que realitza el cicle complet de producció —propi, impropï, assalariat—; i 2. l'artesà que només fa una fase del conjunt del procés productiu. La distinció entre ambdós models rau entre l'especialització o la divisió del treball. Veiem a continuació alguns exemples que il·lustren aquests enuncis, trets dels registres comptables.

En primer lloc presento una mostra del 1er model, tot el producte acabat vindrà condicionat pel mestre. És el cas de la producció d'un bacinet⁸: ha de passar a través de les mans de tota una sèrie d'artesans per a que arribi al resultat final. Homes i dones especialitzats en una tasca molt tècnica, de gran precisió. Es pot individualitzar, en la comptabilitat, totes i cadascuna de les despeses de cada fase particular, en les quals s'observa una presència molt forta del treball femení. La documentació ens aporta dades

⁸E. GONZÁLEZ HURTEBISE, *Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como Infante y como Rey (1412-1424)*, "Anuari IEC", V (1914), pp. 148-188, especialment 158 i 160: "Un bacinet ab bavera e careta roma, gornit d'argent daurat entorn de les orles, de obres de terraces de sancta maria e fulles ab flors blaues ab una ploma d'argent, ço és una terrassa d'argent daurat lavadiça... amb un plomer gran de plomes d'estruç de diverses colors, ab una cuberta de drap de lana vert e vermell per cobrir lo dit bacinet"; ... "Item, un bacinet amb bavera e entorn de la dita bavera una frange de malla prima stofat de terçanell vermell ab sa careta e ab un gros cordó de fil blanch e vermell, ab una cuberta de verní vermell de Perpenya blanch barraiada de les dites colors, qui serveix a cobrir lo dit bacinet".

tals com les d'un compte obert a nom de Francesca, "*che borda per Gentile, maestro di bacinetti*", constatació clara d'una relació de dependència, potser no econòmica, però segur que tècnica. Un altre cas, ara diferent, *Giovanni, che borda per lui proprio*: una diferència econòmica, del cert, però també social, car Giovanne gaudeix d'una resistència monetària major. En els comptes, en l'haver, s'anota per ell: *per bordature di 5 bacinetti, f.1*, però ella serà a l'altra banda, al deu: *per 1 libbra....* La relació de dependència de Francesca es pot descobrir a partir de les seves compres. A pesar de no filtrar-se amb rotunditat en els registres, el préstec evidencia la seva vulnerabilitat econòmica, a més, podríem suposar que ella opera amb primera matèria i eines de Giovanni o de Gentile: en altres paraules, la seva força de treball depén només de la força de les seves mans.

Quan l'elaboració d'un producte requereix l'intervenció de tants treballadors, entre tots ells es crea una relació de subordinació, més o menys accentuada. En aquest context, es poden particularitzar posicions de resistència econòmica i/o d'autonomia, sempre dins d'una estructura jerarquitzada, des del mestre fins a l'assalariat. Les tindrè en compte des de dues percepcions-límit: 1. factor H (relatiu a l'*avere*=haver) i 2. factor D (relatiu al *dare*=deu). Així, seguint aquests supòsits, les/els subjectes que presentin el factor H tendiran a disfrutar d'una resistència econòmica forta, mentre els/les altres, corresponents al factor D, seran dèbils econòmicament⁹. Al trobar una primacia de factor H comprovem la preponderància de crèdits, de registres a favor de la persona per la tasca realitzada i, en general, el balanç dels comptes tenen un signe positiu. Al contrari, al veure una primacia de factor D s'observen partides de signe negatiu: préstecs, deutes, compres de material. Suposo que amb el seu treball no aconseguíen saldar el deute, convertint-lo en un endeutament crònic, car el valor

⁹Exemples: 1. *Registrazione di Maestranza, sellaio*:

Dare 1-12-1367

per 10 lib. di soatto veneziano e ventresche, a 36 lib.lib. 1.400

Dato 1-12-1367

contanti, lib. 1.100

21-7-1368

contanti, s. 400

Cosa que indica una resistència econòmica forta de l'artesà, perquè paga immediatament la compra de la mercaderia.

2. *Gherino traversatore*

Dare 1-4-1368

Dato 4 lib. 6 s. 6 d.

En el mateix any es consignen quatre préstecs al mateix abril, que no seran retornats, per tant apareix el saldo negatiu que denota un endeutament crònic.

afegit al treball és massa baix. Les dones, ja ho anticipo, en la seva més gran majoria, es troben incloses dins del factor D.

En el segon model, l'elaboració a fases, poden donar-se situacions dispars: en alguns casos, el mestre delega als menestrals mitjançant contractes exclusius, per tal de pal·liar la possible competència, quan així es fa s'escriu també als llibres de comptabilitat, al capítol reservat a les *ricordanze*. El mercader, d'aquesta manera, esdevé en certa forma un empresari que delega en l'artesà la seva acció, sempre per un període de temps determinat. És a dir, l'artesà ha d'aportar la força dels seus propis braços, i alguna vegada també la primera matèria, segons el contracte establert entre ambdues parts. La presència dels factors H i D intervé amb un pes molt rellevant en la mesura del valor adjunt que els menestrals poden aportar a l'elaboració del producte acabat. Una vegada més, s'ha de subratllar que el que caracteritza el conjunt de dones estudiades és el factor D: sobre 45 dones de les quals es pot reconstruir amb garanties el procés vital (de 5 a 27 anys) durant el període analitzat, dedicades a la metal·lúrgia, 19 es troben en el factor H, 26 en el D.

5. VIVÈNCIES FEMENINES EN EL MÓN PRODUCTIU: FACTOR D

Una vídua que continua la feina del marit: un treball amb valor afegit molt baix. Treballa el cuir, primera matèria propietat del mercader. El seu compte presenta saldos sempre en el deute.

Una dona que engreixa el cuir, també ella treballa les pells amb sèu o greix propietat del mercader: demostra un gran endeutament, perquè alhora compra moltes més matèries accessòries. Per tant, els saldos són sistemàticament en la columna del deute.

Isabella fila cotó, a temps que fa petites compres, modestíssimes. El saldo del seu deute té dilacions llarguíssimes, fins a dotze mesos.

Guiulianna fa cascs, els confecciona amb teixits molt pobres. El seu deute no serà tornat mai, el seu saldo serà cancel·lat com a pèrdua a final de l'exercici comptable.

La muller de Giovanni Andrea di Limoges treballa juntament amb el seu marit, però aquest, després de dos anys, se'n va. Ella sembla una dona ben ambiciosa, car malgrat la seva situació de deute continua comprant teles per a ella, pel seu abillament. En aquest cas concret, em veig en

l'obligació de constatar que encara que aquesta dona es trobi de forma teòrica en fase D la seva actuació respón a elements purament subjectius, aliens a la seva situació real, segurament possibles distorsionadors de la tendència general.

De 63 dones filadores d'estam (fil de llana pentinada, la flor de la llana) de Florència, 56 (88,88%) a fi d'any es treuen de la comptabilitat, definides totes elles com a pèrdua i mal, deutores dolentes, endeutades crònicament amb el mercader.

6. VIVÈNCIES FEMENINES EN EL MÓN PRODUCTIU: FACTOR H

Giudeziola, jueva, fa cascs, sempre té el saldo a l'haver. El seu marit l'ajuda, entre ambdós porten a terme un volum de producció increïble, cosa que em fa pensar que també tenen ajudants. Cal dir que, pels preus que se li paguen, els seus productes de ben segur són ben cobejats, d'altíssima qualitat.

Mona Isabetta cus teles per armadures, treballa el cuir propi i les seves pells; s'ha de dir que el valor afegit és més aviat baix, però com opera amb matèries de la seva propietat la seva posició al saldo comptable és sempre positiva.

Giovanna fabrica serrells, però serrells de seda. També té el marit que l'ajuda i està sempre al costat de l'haver.

S'ha d'evidenciar dos elements en les diverses posicions de les dones: d'una banda, el factor H és present quan es feineja amb primera matèria de propietat pròpia; i, de l'altra, el factor H predomina en les dones que compten amb un marit que contribueix al treball productiu. Pel que fa a la qüestió comparativa entre treball femení/treball masculí, s'ha de ressaltar que en el terreny del sector metal·lúrgic les compensacions rebudes per homes i dones són absolutament iguals, pel que fa a l'elaboració de les sibelles els salaris rebuts són els mateixos. En alguns casos, la retribució (presa segons barem 10/100) és favorable a les dones: per exemple, per la cobertura d'un bacinet, de vegades les dones són pagades amb 2-4-6 diners/peça, mentre els homes ho són en 2 d/p. Així mateix, en la realització de camals de ferro s'esmercen 6 sous/peça per a les dones, mentre els homes en reben només 4 s/p. Una possible hipòtesi a posar sobre el paper seria si

ja als ss.XIV-XV s'havia copsat, a la Itàlia pre-renaixentista, una més gran, més desenvolupada, habilitat manual femenina

Pel que fa als temps d'elaboració del producte, aquests són llargs, amb independència de les mans —femenines o masculines— que les portin a terme. Si observem els llibres comptables i ens fixem en les partides anticipades pels mercaders, algunes d'elles ens permeten, fins i tot, presentar temporalitats: una dona aconsegueix realitzar tres parells de guants de cuir al dia, una peça diària de casc, o 24.000 peces de sibelles de sabates en tres mesos. El temps, pels homes, representa el mateix, si pensem en paràmetres de productivitat. La seva presència massiva en el món laboral, molt més alta que la de les dones, s'explica per no haver de sumar al treball professional el corresponent a les tasques domèstiques, les quals sempre son reservades a les dones. Com a punt final d'aquestes aportacions, cal també insinuar algunes possibles crítiques a les fonts analitzades: mai se'ns diu si la dona o l'home treballa també per un altre mercader, per un altre obrador o si realitza altre feina alternativa, qüestió que faria canviar les apreciacions aquí reflexades, que s'han de prendre sempre com aproximacions a la realitat, mai com a dades absolutes.

7. MERCADERES, VENEDORES, CRIADES, ESCLAVES

A Avinyó hi ha dones dedicades a les activitats d'importació-exportació a l'engròs, algunes pel seu compte i d'altres per compte d'altri, en concepte de corresponsals locals; en aquest darrer cas, rebien una comissió pel treball realitzat. Veiem alguns exemples:

Mona Dianora (1383) ha fet una companyia amb un milanès, amb durada de dos o tres anys, tal com ho fa saber a Francesco di Marco, al qual escriu. Importa mercaderies de Milà —armes i utensilis metàl·lics—.

Mona Usa (1378), *donna che fu di Marco Giovanni e compagni*, regeix una societat amb aquest nom social, durant 23 anys. Importa a Avinyó, des d'on opera, productes de quasibé tota Itàlia, fins i tot d'Alemanya. Alhora ven seda, paper, velluts, fil... en nom de la companyia Datini.

Donna Caterina da Basigniate (1380-1393) és una altra mercadera. Fins l'agost del 91 els seus saldos són sempre negatius, aleshores perd el seu soci, un home, i des d'aquell moment la seva posició s'inverteix. Té l'exclusiva de l'importació de bótes d'acer d'Alemanya.

Monna Duccia, vídua (1378-1392) treballa a Montpeller, éssent en aquesta ciutat la delegada de la companyia Datini, l'arxiu conserva més de 400 cartes comercials escrites de la seva mà. La qüestió més important que sobresurt de la seva correspondència és l'absència de trets femenins, es comporta com un home, com un mercaders més. Controla un considerable volum de negocis i manté relacions amb París, sobretot amb Barcelona, però també amb la Provença, Anglaterra i Castella.

Quan els homes manquen, cosa que succeeix sovint, a causa de les constants obligacions a l'exterior, resta la mare o l'esposa, com Margherita, qui alligona força macips, factors i domèstiques en els períodes d'absència de Francesco di Marco, qui els anys 1397-1398 la direcció de les hisendes li imposà llargues estades a Florència¹⁰. Quan els mercaders són fora, doncs, són les dones les que s'encarreguen de portar els comptes i d'efectuar les compres de la societat; aquest és el cas de la mare dels Sorell, els quals s'associen amb Xulbi i Feixes, tots oripellers: és concordat e avengut entre les dites parts, que la dita madona Eufrasina hage a tenir tots los diners de la dita companyia, e hage a pagar tot ço que a pagar se haurà per compra de pells, formes, posts, ferramentes e altres coses necessàries en la dita companyia¹¹.

Els llibres de comptabilitat datinians també ens ofereixen informacions sobre el rol de les dones en el comerç al detall, particularment per a les ciutats de Barcelona¹², València i Mallorca, venedores que compren a la companyia Datini vels, tafetans, cotons, teles, canemassos, velluts, draps de seda, fil d'or i argent, fustanys, calces, coltells de taula (no compren

¹⁰4 d'abril de 1397: "Di Michele non è altro a dire, se nno che ttu il faci solecitare in mentre ch'io non vi sono, e digli: 'Franciescho ci sarà in questi dì e da tutti vorrà essere paghato, e non vorà parole; e però tue faresti bene a volere dare questi danari prima ch'egli ci sia, in però none gli parà bene tue m'abi menato per parole chome ài fatto'. È intorno a cciò gli dì chome ti pare sia di bisogno" (a cura di), E. CECCHI, *Le lettere di Francesco Datini alla moglie Margherita (1385-1410)*, Prato. Società Pratese di Storia Patria, 1990, p. 177.

¹¹A. GARCIA SANZ; J.M. MADURELL MARIMON, *Societats mercantils medievals a Barcelona*, Barcelona, Fundació Noguera, 1986, II, p. 233. Es tracta d'una societat constituïda a Barcelona el 15 de juny de 1467.

¹²La participació de les dones en el comerç al detall ja fou posat de relleu per T.M. VINYOLÉS, *Les barcelonines a les darrerries de l'Edat Mitjana. 1370-1410*, Barcelona, Fundació Vives Casajuana, 1976. Vegeu també A. MUÑOZ; C. SEGURA (eds), *El trabajo de las mujeres en la Edad Media Hispana*, Madrid, Asociación Cultural Al-Mudayna, 1988; M. ASENJO, *Las mujeres y el trabajo en las ciudades de la Corona de Castilla (siglos XIII-XV). Integración y marginación*, "La donna nell'economia", op. cit., pp. 553-562; M.C. GARCIA HERRERO, *Las mujeres en Zaragoza en el siglo XV*, Zaragoza, Ayuntamiento, 1990; y S. NAROTZKY, *Trabajar en familia. Mujeres, hogares y talleres*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1988.

altres objectes de metall). En correspondència, venen al Datini productes de la terra —arròs, grana, llana, pergamins i pells—. Pel que fa als preus, tampoc existeix cap tipus de discriminació pel fet de ser compres efectuades per dones, el tracte és exacte a les portades a terme pels homes. A Mallorca, especialment, hi ha un gran nombre de botigueres, Madona Soreta (1396-1399), per exemple, és ben activa, compra gran quantitat de productes i per sumes força elevades —1.970 lliures, 461 lliures...—.

Apareixen igualment les dones que formen part del servei domèstic. Els llibres de comptabilitat revelen els salaris pagats, tant pel que fa als homes com a les dones. Els salaris masculins oscil·len entre els 24-60 florins anuals; la suma més alta és la rebuda pel factor del Datini a Milà, correspon a l'any anterior de ser soci de la companyia. Els salaris més baixos eren els que rebien els més joves (nois de 12 i 13 anys tenen salaris de 6-8 f/a). Les dones reben salaris diversos. Les criades (1367-1411) son pagades amb salaris que van dels 9 a 15 f/a, la qualcosa les equipara amb els homes menys valorats, els que reben uns 12 f/a. A més, hi ha dones sense qualificar, en els assentaments comptables s'escriu: *sta con noi...*, poden ser minyones o aprenentes. També constato aprenentes (1371-1385) nomenades així, amb salaris entre 6-16 f/a; les rentadores, amb salaris entre 5-15 f/a; i les dides, lògicament les millor pagades (2 florins al mes).

Aquests pagaments contrasten amb les pràctiques més comunes als regnes de la Corona d'Aragó, on moltes vegades els qui entren en una casa a aprendre un ofici no reben cap sou, ans al contrari, fins i tot són els pares els qui es comprometen a pagar al menestral alguna quantitat en concepte d'ensenyar al fill o filla, tal com reflexen els contractes d'aprenentatge¹³. Pel que fa a les serventes domèstiques també hi ha difències a posar de relleu, perquè a les nostres terres acostumen a rebre una petita quantitat, no anual, sinó al finalitzar el servei, quantitat en concepte de dot que els hi servirà per poder-se casar. Moltes d'aquestes criades son definides, als registres comptables, com a *bonne debitrice*, o sigui que incrementaven el volum dels deutes. Els comptes mostren totes les despeses que aquestes dones tenen per a la seva vida privada: roba i objectes d'ús personal, préstecs per marxar en peregrinació o per casar un fill o una filla...

¹³C. CUADRADA, *Sobre les relacions camp-ciutat a la baixa edat mitjana: Barcelona i les comarques de l'entorn*, "Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia", 11-12 (1990-1991), pp. 161-185.

Les esclaves es troben a Barcelona, Mallorca i València, les dones tenen un valor molt més alt que els homes —un negre costa de 30 a 45 lliures, mentre una esclava de 40 a 65 ll.—. El preu màxim comptabilitzat és el pagat per Maria —66 ll.—, que està embarassada de vuit mesos. Hi ha un altre cas, el de la Lena, *che fu schiava di Niccolò, fiorentino*: el seu assentament comptable s'inicia amb un crèdit concedit de 80 florins d'or, una suma enorme que ha servit per a pagar les despeses, elevadíssimes, d'una malaltia. El mateix Francesco di Marco encarrega, a voltes, que li enviïn una esclava, com ho fa l'any 1393, quan escriu a la seva delegació de Gènova, dient: "chonperasi I^a ischiaveta... la voglo per fale durare faticha asai, cioè de fala andare di vila a Prato, e di lavare le schodele, e fare le letta, e simile altre chose, però ch'io n'ò I^a bonissima che sa bene chuociere, aparechiare, e voglo che sia sotto lei"¹⁴.

8. DARRERES REFLEXIONS

Hi ha una tendència a la historiografia que posa l'accent en considerar que la situació de les dones és més favorable a l'alta edat mitjana, quan els homes i les dones treballaven en les tasques rurals en situacions de relativa paritat, on s'observa també la filiació matrilineal¹⁵, on la condició jurídica és encara força ambigua, on les dones nobles són exaltades en la poesia, i on encara els dictats de l'Església no s'han endurit com esdevindrà més tard, després de la implantació del culte marià. Les activitats de les dones als primers segles medievals es basen, doncs, en totes les tasques agrícoles, per pesades que aquestes siguin —arada, transports—, com mostren les vides dels sants i santes, o els testimonis iconogràfics. Les dones s'ocupen de l'educació dels fills i filles, de les labors domèstiques, de la manipulació dels aliments, de l'elaboració del pa, dels treballs del camp, filen, veremen, tenen cura del bestiar i de l'hort, venen als mercats. També es troben dedicades a totes les labors tèxtils, com es veu als Penitencials i en les Capitulars carolíngies,

¹⁴Arxiu Datini, ASP, AD. 791, 15.05.1393.

¹⁵Els exemples, a casa nostra, es poden trobar fàcilment al *Liber Feudorum Maior*, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

Sembla ser la situació empitjora a partir del creixement econòmic de la plena edat mitjana¹⁶, empitjorament que s'accentua als segles XIV i XV; podríem dir que, en cert sentit, la importància de l'economia urbana aixafa les dones, a pesar de ser presents en moltíssims sectors productius. La varietat d'oficis desenvolupats per dones és, com s'ha vist, notable, des de l'artesanat als negocis, des del treball domèstic a la prostitució, des de la cultura —intellectuals n'hi ha poques, però n'hi ha— fins a la medicina, almenys abans de la implantació generalitzada dels estudis universitaris. De tota manera, gradualment, l'ambient social s'impregna del clima de misogínia difusa que molts autors i autores han ben assenyalat.

Com a cloenda, remarco una vegada més que cal dibuixar amb més nitidesa la teoria de la diferència, es fa necessari delimitar les contradiccions i les realitats particulars: el paper de les dones en ciutats estimulants com Gènova, Venècia o València no es generalitzable a d'altres centres urbans, vil·les, poblets. S'ha de marcar també amb claredat les diferències socials: parlem de dones, però resulta evident que n'hi ha a cada classe social: dames nobles, riques mercaderes, artesanes, dones pobres, esclaves, i en cada grup social també es donen diverses situacions. Existeixen a més les consideracions vitals —nenes, joves, adultes, velles—; o les d'estat civil —solteres, casades, vídues—. Cal, per a arribar a la desitjable reconstrucció històrica, tenir en compte molts d'aquests paràmetres, sense deixar de banda la indispensable comparació d'uns indrets amb altres, d'unes realitats amb altres. Només així assolirem els coneixements suficients per a rescatar la memòria de les dones medievals.

RÉSUMÉ

Le dépouillement de trente-neuf registres de comptabilité de l'Archive Datini de Prato (Italie), de l'emprise du marchand Francesco di Marco, entre 1343 et 1416, permet d'analyser le rôle joué par les femmes à l'économie urbaine du Bas Moyen Âge. Les

¹⁶Chrétien de Troyes, en *Le chevalier de Lion* (segona meitat del segle XII) explica que el cavaller Yvain arribà a un saló espaciós que tenia un magatzem al fons, en el qual hi havien tres-centes noies que feien labors amb fils d'or i de seda, pàlides i famèliques. Al preguntar-els-hi perquè ploren i estan tristes, una joveneta respon que no guanyen prou per vestir millor, ni per carn: "I nosaltres estem en una gran misèria/ però s'enriqueix dels nostres salaris/ aquell per qui treballem./ Velllem gran part de les nits/ i tot el dia per guanyar./ Ens amenacen amb apallissar/ els nostres membres, quan reposem;/així, no gosem reposar".

informations tirées hors des livres comptables donnent le moyen de faire une comparaison de la réalité du travail féminin à différentes villes méditerranéennes: Avignon, Genève, Florence, Pise, Barcelonne, Mallorque et Valence. L'étude sépare les situations positives ou négatives des laboratrices, dès l'optique financière, c'est à dire, en suivant si elles se trouvent aux registres comme créditrices ou débitrices et offre, parallèlement, la possibilité de montrer les catégories socio-économiques des femmes selon le travail réalisé. Cette contribution veut élargir nos connaissances des activités féminines au monde économique médiévale et, à la fois, enrichir l'histoire des femmes au Moyen Âge.

SUMMARY

The drained of thirty nine accounting registries from the Datini Archive in Prato (Italy), of the merchant Francesco di Marco's company, between 1343 and 1416, allows the analysis of the role played by women in-between the urban economy of the low medieval ages. The information extracted from the accounting books gives the medium to make a comparison of the female work between different Mediterranean cities: Avignon, Geneve, Florence, Pisa, Barcelona, Mallorca and Valencia. The study separates the positive or negative situations of the workers, from a financial view, i.e., following if they are in the registries as creditors or as indebted and offers, paralelly, the possibility of showing the social and economic characteristics of women depending on the work done. This contribution seeks to extend our knowledge on the female activities in the medieval economic world and, at the same time, enrich the history of women in Medieval Ages.